

Ю.М. Маршавін**Ефективність професійного навчання
безробітних: методологія та інструментарій
оцінювання**

У статті аналізуються проблеми підвищення ефективності професійного навчання безробітних, методологічні та методичні засади її оцінювання.

Ключові слова: державна служба зайнятості, кореляція, критерії та показники, оцінювання, працевлаштування, професійне навчання, ефективність.

This article analyzes the problem of increasing the efficiency of the vocational training of the unemployed, methodological and methodical principles of its assessment.

Keywords: state employment service, correlation, criteria and indicators, assessment, placement, vocational training, efficiency.

Постановка проблеми. Ефективність професійного навчання безробітних, зареєстрованих у державній службі зайнятості, певною мірою визначається системою оцінювання цієї діяльності, її базових і регіональних підрозділів.

Актуальність і важливість дослідження даної проблеми визначається масштабами навчання (табл. 1), а отже, чималими витратами фінансових та інших ресурсів, значними потенціальними можливостями навчання для розширення конкурентоспроможності безробітних.

найважливішого значення. Однак, оскільки окремі безробітні там брали участь у навчанні лише з метою подовження терміну отримання допомоги, збільшення його обсягів спричинило зниження ефективності [1, с. 20]. Чи не чекає українську службу зайнятості подібний сценарій? Відповіді на ці питання неможливо знайти без чіткого уявлення змісту критеріїв і показників оцінювання його ефективності, які, у свою чергу, мають похідний характер від визначення методологічних підходів до розв'язання даної проблеми.

Таблиця 1

Динаміка охоплення безробітних громадян професійним навчанням

Показник	2006 р.	2007 р.	2008 р.	2009 р.	2010 р.	2011 р.	2012 р.
Чисельність безробітних, які проходили профнавчання, тис. осіб	203,4	229,4	245,2	157,1	203,3	215,6	221,1
Рівень охоплення зареєстрованих безробітних профнавчанням, %	10,2	13,3	13,8	9,3	14,7	15,4	16,3
Рівень працевлаштування безробітних громадян після профнавчання, %	71,9	75,7	76,1	75,5	85,9	82,1	83,0

Джерело: [5, 6].

Як свідчать дані табл. 1, обсяги профнавчання безробітних за направленням державної служби зайнятості у період після гострої фази кризи (2009 р.) щорічно зростають і за останні три роки збільшилися на 64 тис. осіб, або на 40,7%. Наскільки той потенціал навчання, про який йшлося, реалізується? Чи мають бути якісь межі розширення обсягів навчання? У цьому контексті доцільно взяти до уваги досвід застосування цього виду активних програм службами зайнятості європейських країн, де у 1990-х рр. професійне навчання безробітних набуло

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Українські науковці ретельно аналізують проблему професійного навчання безробітних. У працях вітчизняних вчених-економістів С. Бандура, Л. Лісогор, В. Савченка, О. Цимбала, фахівців у сферах педагогіки та андрагогіки Л. Капченка, Н. Ничкало, В. Радкевич, В. Скульської та ін. розкрито різноманітні аспекти цієї багатогранної проблеми. Однак на сьогодні не вирішеними залишаються ряд методологічних і прикладних проблем щодо оцінювання економічної та соціальної ефективності профнавчання безробітних.

Метою статті є розроблення методологічних підходів оцінювання ефективності навчання безробітних громадян та концептуальних засад до визначення відповідного інструментарію, що дасть змогу якомога повніше

Маршавін Юрій Миколайович, доктор економічних наук, доцент, перший проректор Інституту підготовки кадрів Державної служби зайнятості України (Київ).

© Маршавін Ю.М., 2013

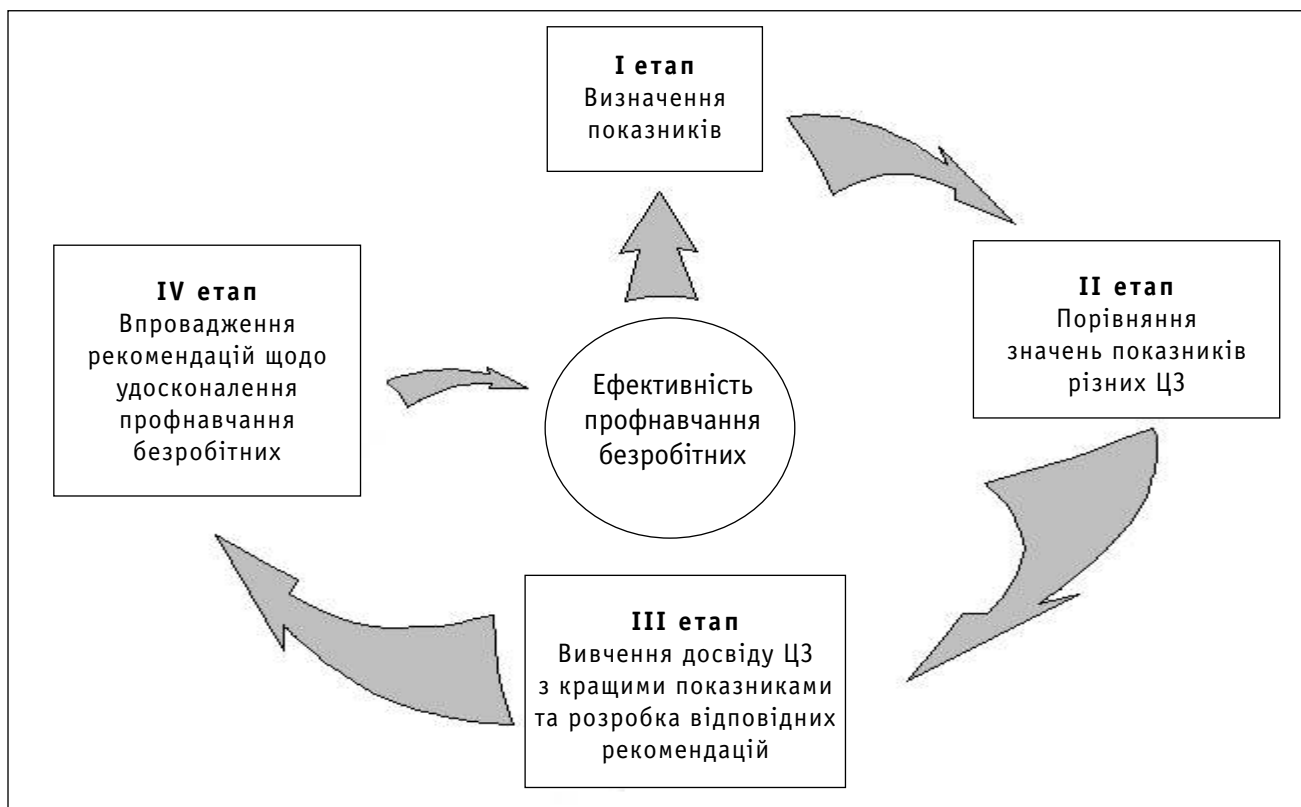

Рис. 1. Зміст етапів оцінювання ефективності профнавчання безробітних

охарактеризувати різні сторони діяльності центрів зайнятості з організації професійного навчання клієнтів.

Виклад основного матеріалу. Під *економічною ефективністю професійного навчання* автор розуміє співвідношення витрат на навчання безробітних і додаткових економічних і соціальних переваг, що з'являються за рахунок повнішого і продуктивнішого використання трудового потенціалу осіб, які пройшли професійне навчання. Для цього необхідно зробити порівняння витрат на навчання зареєстрованих безробітних та додатково отриманих економічних переваг за рахунок скорочення тривалості періоду їхнього безробіття відносно інших клієнтів, що не навчалися. Йдеться про ВВП, податкові надходження в бюджети та внески у державні страхові фонди, що отримуються за цей період у результаті трудової діяльності даного контингенту громадян.

Вимоги коректності вимагають враховувати у складі економічного ефекту від навчання не лише виробництво додаткового національного продукту і додаткові надходження в бюджети і соціальні страхові фонди за рахунок прискорення працевлаштування і скорочення терміну безробіття, а й зростання особистого добробуту зазначених осіб у зв'язку із працевлаштуванням на більш високооплачувану роботу, ніж на попередньому робочому місці, а також моральні переваги – зростання поваги з боку роботодавців та соціального оточення завдяки набуттю нових професійних компетентностей. Але, на жаль, врахувати ці переваги у межах існуючої статистики неможливо.

На нашу думку, об'єктивне оцінювання ефективності роботи підрозділів державної служби зайнятості щодо професійного навчання безробітних на підставі надійних показників дає змогу не лише визначити центри зайнятості,

які досягли найвищої ефективності профнавчання безробітних, вивчити, узагальнити та поширити досвід їхньої роботи, а й з'ясувати перешкоди, причини низької ефективності подібної діяльності в інших підрозділах Державної служби зайнятості України та здійснити заходи щодо усунення недоліків, перерозподілити кадрові, матеріальні та фінансові ресурси на користь застосування найефективніших форм і методів роботи.

Отже, метою оцінювання ефективності професійного навчання зареєстрованих безробітних є:

- визначення найефективніших організаційних форм і методів їх залучення до професійного навчання;
- формулювання методів відбору навчальних закладів для здійснення навчання;
- виявлення центрів зайнятості, які досягли найвищої ефективності професійного навчання безробітних, для подальшого його вивчення; узагальнення та поширення досвіду їхньої роботи;
- стимулювання навчальних закладів до вдосконалення організації, форм, методів, засобів і прийомів навчання безробітних, удосконалення методик і технологій профнавчання відповідно до вимог роботодавців.

Результати проведеного аналізу дають підстави для пропонування 4-етапного ланцюжка процесу оцінювання ефективності профнавчання безробітних (рис. 1). На *першому етапі* здійснюється визначення переліку показників оцінювання та збирається інформація щодо їх кількісного значення з усіх центрів зайнятості, що підлягають порівнянню. На *другому* – порівнюються отримані показники з усіх центрів зайнятості та визначаються ті, у кого вони найкращі. На *третьому* – вивчаються форми, методи, прийоми і технології роботи, розробляються відповідні рекомендації для інших центрів. На *останньому*,

Профнавчання та працевлаштування безробітних громадян
за направленням державної служби зайнятості по регіонах України

Регіон (область)	Питома вага осіб, які проходили навчання, з чисельності осіб, що перебували на обліку в центрах зайнятості, %				Питома вага працевлаштованих із загальної чисельності осіб, що перебували на обліку в центрах зайнятості, %			
	Роки				Роки			
	2008	2010	2011	2012	2008	2010	2011	2012
АР Крим	16,4	16,9	15,8	17,5	45,3	41,5	39,8	41,7
Вінницька	12,1	1,2	12,0	12,4	42,0	39,4	41,1	40,6
Волинська	14,9	14,7	14,9	16,3	45,2	45,7	46,2	47,3
Дніпропетровська	14,2	15,0	16,8	14,9	45,4	37,2	40,6	41,1
Донецька	14,0	15,1	18,3	16,9	42,1	37,1	42,9	37,9
Житомирська	12,6	9,2	9,4	9,8	41,4	35,3	35,6	36,5
Закарпатська	13,1	13,4	13,0	15,0	45,3	42,9	41,4	42,1
Запорізька	12,8	11,5	13,3	16,2	41,2	35,1	40,0	44,5
Івано-Франківська	12,5	17,0	18,4	22,2	46,9	45,8	46,3	49,9
Київська	14,7	12,4	13,1	13,8	44,1	35,6	38,5	39,1
Кіровоградська	15,4	15,2	16,2	16,5	43,9	41,0	41,9	41,4
Луганська	14,8	18,3	18,4	17,8	43,0	46,2	47,2	44,2
Львівська	14,2	15,9	16,4	17,5	41,9	39,9	40,1	41,0
Миколаївська	13,0	12,9	12,6	14,1	42,6	38,7	38,5	40,1
Одеська	10,9	14,2	14,8	17,1	44,1	36,2	38,3	41,9
Полтавська	13,8	11,2	12,9	14,9	39,6	36,5	38,6	42,2
Рівненська	12,6	19,1	18,6	20,6	38,9	40,0	41,3	43,7
Сумська	12,6	11,9	12,0	14,3	43,0	33,5	35,4	39,1
Тернопільська	10,8	11,0	12,0	13,6	39,9	44,0	41,3	40,8
Харківська	15,8	18,6	19,4	21,0	43,7	42,4	44,8	46,5
Херсонська	14,7	20,7	19,9	20,4	47,0	42,9	41,8	42,0
Хмельницька	11,3	15,8	16,0	17,2	42,6	46,6	48,4	48,5
Черкаська	13,4	13,0	14,0	14,4	42,7	39,5	43,7	42,9
Чернівецька	15,2	16,2	15,9	16,4	38,3	31,4	32,6	28,8
Чернігівська	12,1	9,9	11,3	12,5	39,9	35,1	36,7	38,9
м. Київ	38,4	37,8	34,9	32,2	67,1	68,9	34,6	34,8
м. Севастополь	19,9	13,3	14,3	14,6	46,1	25,9	35,2	36,1
Україна	13,8	14,7	15,4	16,3	43,3	40,3	41,1	41,9
Коефіцієнт кореляції					0,89	0,72	0,66	0,58

Джерело: [5, 6].

четвертому етапі, здійснюється головне: керівний орган центрального або регіонального рівня організує заходи щодо впровадження кращого досвіду у повсякденну діяльність усіх територіальних органів державної служби зайнятості.

Система критеріїв і показників оцінювання ефективності роботи центрів зайнятості щодо професійного навчання зареєстрованих безробітних має відповідати таким **вимогам**:

- простота і зрозумілість для виконавців і для суб'єктів оцінювання;
- об'єктивність – зведення до мінімуму можливості фальсифікації показників з метою їх "покращення";
- максимальна залежність показників від діяльності конкретного центру зайнятості;

– доступність і простота отримання необхідних статистичних та інших даних, а також проведення необхідних розрахунків.

Як свідчать результати аналізу, в системі державної служби зайнятості при оцінюванні ефективності профнавчання зареєстрованих безробітних використовується один показник – рівень працевлаштування зазначених осіб після навчання, який останнім часом перевищує 80% (табл. 1), що є кращим аналогічних показників закордонних служб зайнятості.

Не спростовуючи важливості цього показника, зазначимо його певну обмеженість і тому – необхідність доповнення. Адже відомо, що у професійному поряд з громадянами, які навчаються заради прискорення працевлаштування, беруть участь і ті, хто просто

**Коефіцієнти кореляції питомої ваги працевлаштованих із загальної чисельності осіб,
що перебували на обліку в центрах зайнятості,
та обсягів профнавчання безробітних**

Показник	2000 р.	2002 р.	2004 р.	2006 р.	2008 р.	2010 р.	2011 р.	2012 р.
Питома вага зареєстрованих безробітних, що проходили профнавчання, %	5,0	5,8	8,2	10,2	13,8	14,7	15,4	16,3
Рівень працевлаштування безробітних громадян після профнавчання, %	54,5	57,6	80,8	71,9	76,1	85,9	82,1	83,0
Питома вага працевлаштованих з числа зареєстрованих безробітних, %	21,9	29,7	33,9	39,7	43,3	40,3	41,1	41,9
Коефіцієнт парної кореляції	0,74	0,73	0,75	0,86	0,89	0,72	0,66	0,58

Розраховано за: [5, 6]

намагається подовжити термін отримання матеріальних виплат, та найбільш активні безробітні, які хочуть отримати нову спеціальність "на всяк випадок". Можна припустити, що багато хто з останніх знайшов би роботу і без додаткового навчання. Цю гіпотезу, зокрема, доводить аналіз залежності питомої ваги працевлаштованих громадян, що були зареєстровані в центрах зайнятості, від обсягів профнавчання (табл. 2) за допомогою розрахунку ступеня парної кореляції. Для цього визначимо коефіцієнт парної кореляції – добутку моментів Пірсона, який у загальному вигляді віддзеркалює ступінь лінійної залежності між двома множинами будь-яких даних [3]. Для цілей нашого аналізу застосуємо формулу:

$$r = \frac{n \sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})(y_i - \bar{y})}{\sqrt{\sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})^2} \sqrt{\sum_{i=1}^n (y_i - \bar{y})^2}}$$

де:

x_i – значення для певного регіону питомої ваги громадян із числа зареєстрованих безробітних, які *проходили профнавчання*;

\bar{y} – показники для того ж регіону питомої ваги *працевлаштованих громадян* у загальній чисельності осіб, які перебували на обліку в центрах зайнятості;

\bar{x}_i, \bar{y} – середні арифметичні величини по країні зазначених вище показників;

n – кількість регіонів.

Для забезпечення надійності результатів аналізу розрахунку зробимо з урахуванням зазначених показників за кілька років (табл. 2) із використанням пакету прикладних програм Windows (Microsoft Office Excel – 2003).

У результаті розрахунків одержані такі коефіцієнти кореляції: 2008 р. – 0,89; 2010 р. – 0,72; 2011 р. – 0,66; 2012 р. – 0,58. Раніше автор також здійснював подібні розрахунки [4] і отримав такі результати: у 2000 р. коефіцієнт кореляції становив 0,74; 2002 р. – 0,73; 2004 р. – 0,75; 2005 р. – 0,87. Для більшої наочності ці коефіцієнти та деякі інші показники діяльності підрозділів державної служби зайнятості розташуємо у табл. 3.

І хоча загальний рівень працевлаштування безробітних залежить від багатьох факторів, аналіз даних табл. 3 дає змогу зробити проміжні висновки. Перший – спостерігається досить значна залежність загального рівня працевлаштування безробітних від їх кількості, що проходили профнавчання (у докризовий період коефіцієнт кореляції не опускався нижче 0,73). Другий – за умов зростання обсягів навчання безробітних до певної межі відсутня пряма залежність між рівнями охоплення безробітних громадян послугами з профнавчання і загальним рівнем працевлаштування зареєстрованих безробітних, тобто зростання першого показника спричиняє не збільшення другого, а навпаки – зменшення. Зокрема на даному етапі при перевищенні 15-відсоткового охоплення ця взаємозалежність мінімізується (значення коефіцієнта кореляції зменшується до 0,66 та 0,58).

Однак це не означає, що збільшення охоплення безробітних навчанням понад 15-відсоткового рівня марне. Таке твердження справедливе за незмінності інституційного середовища та інших умов, оскільки на загальний рівень працевлаштування крім професійних якостей особи впливають ще десятки інших факторів, зокрема ситуація на конкретному ринку праці, технології працевлаштування, правова база, авторитет місцевого підрозділу служби зайнятості тощо. Протягом невеликих проміжків часу ці фактори діють практично однаково. Це стосується, зокрема, передкризового періоду – 2005–2008 рр. і посткризових 2010–2012 рр., коли в середині цих періодів умови, про які йдеться, фактично залишалися незмінними, а коефіцієнт кореляції в той же час істотно змінювався.

Наведений аналіз дає підстави для висновку про справедливість виявленої закономірності – залежності загальної кількості зареєстрованих осіб, що працевлаштувалися, від масштабів їх охоплення професійним навчанням: зростання до 15% і наступне падіння показника за незмінних зовнішніх умов (законодавство, технології працевлаштування, організаційні структури, навчальні методики і технології). Якщо одна або кілька із цих умов змінюються, наприклад, у зв'язку із впровадженням нового законодавства або технологій працевлаштування, природно, що ця закономірність набудуватиме інших кількісних значень.

Отже, збільшення масштабів охоплення безробітних профнавчанням дасть позитивні результати, якщо супроводжуватиметься пошуком шляхів підвищення ефективності навчання, включаючи ретельне використання програмно-цільового методу визначення слухачів. У даному випадку під *програмно-цільовим методом* автор має на увазі цільовий відбір для профнавчання лише тих безробітних, для яких участь у ньому реально сприятиме підвищенню конкурентоспроможності на ринку праці шляхом набуття нових професійних компетентностей та активності, наполегливості в пошуку роботи.

Ефективність профнавчання безробітних значною мірою залежить від змісту навчальних програм та низки інших факторів діяльності навчального закладу. У практичній площині при відборі клієнтів для навчання центрам зайнятості необхідно чітко уявляти чинники, які визначають ефективність навчання. Важливо також знати, якою мірою кожен з них впливає на цю ефективність, тобто кількісне значення чинників. Власне останнє дає уявлення про рівень впливу чинника, свого роду його значимість сприяння результативності навчання [2].

Для визначення найвагоміших чинників профнавчання безробітних, впливаючи на які можна досягти кращих результатів, доцільно використати методику експертного оцінювання вагомості чинників з кількісною оцінкою суджень і формальною обробкою результатів. Оцінювання експертом відносної важливості чинників здійснюється шляхом присвоєння кожному з них визначеної кількості балів в межах від 0 до 100 (табл. 4).

Таблиця 4

Матриця оцінювання експертами чинників ефективності профнавчання безробітних

Чинники	Експерти				
	1	2	3	...	m
1	C_{11}	C_{12}	C_{13}	...	C_{1m}
2	C_{21}	C_{22}	C_{23}	...	C_{2m}
3	C_{31}	C_{32}	C_{33}	...	C_{3m}
...
n	C_{n1}	C_{n2}	C_{n3}	...	C_{nm}

При аналізі результатів експертизи визначається низка статистичних характеристик, на основі яких оцінюється кожен чинник, для чого розраховується його середня величина за формулою:

$$M_j = \frac{\sum_{i=1}^m C_{ji}}{m_j},$$

де: M_j – середня величина j -го чинника, що досліджується;
 m – кількість експертів, які взяли участь в колективному експертному оцінюванні;
 m_j – кількість експертів, що оцінили j -й чинник;
 C_{ji} – оцінка i -м експертом j -го чинника.

Чим більше значення M_j , тим вища відносна важливість чинника. Крім розрахунку абсолютних і середніх величин значимості кожного чинника слід обчислити також

відносні показники вагомості чинників. Відносна середня значимість кожного чинника розраховується за формулою:

$$W_j = \frac{M_j}{\sum_{i=1}^n M_i},$$

де:

W_j – середня вага, надана експертами j -му чиннику;
 n – кількість чинників, що досліджуються і запропоновані до оцінювання.

Чим вища відносна середня вагомість конкретного чинника, тим вища його значимість, отже, більший вплив на ефективність профнавчання.

Якщо кілька чинників отримали однаково відносно середню вагу, слід врахувати показник частоти максимальних оцінок (100 балів), отриманих кожним чинником, який розраховується за формулою:

$$K_{100j} = \frac{m_{100j}}{m_j},$$

де:

K_{100j} – показник частоти максимально можливих оцінок (100 балів), отриманих кожним чинником;
 m_{100j} – кількість максимально можливих оцінок (100 балів), отриманих j -м чинником.

Аналіз відносного середнього значення кожного чинника дає змогу центрам зайнятості концентрувати увагу і зусилля, матеріальні ресурси на найвпливовіших із них.

Автором на підставі проведення серії фокус-груп і глибинних інтерв'ю з фахівцями у сфері профнавчання безробітних визначені такі найважливіші чинники:

- наявність мотивації у слухачів до навчання;
- професійний склад викладачів ПТУ та інших навчальних закладів, рівень їх педагогічної майстерності;
- проведення виробничої практики на сучасних підприємствах;
- методичне забезпечення навчального процесу (методичні розробки, бібліотека), електронні посібники тощо;
- навчальне обладнання (лабораторії тощо), використання сучасних технічних засобів навчання;
- зміст і структура навчальних програм, зокрема за модульним принципом;
- забезпечення дієвого (систематичного та об'єктивного) контролю знань учнів і слухачів.

На наступному етапі було визначено групу експертів із числа керівників і спеціалістів відділів організації профнавчання обласних і базових центрів зайнятості, керівників і спеціалістів навчальних підрозділів центрів професійно-технічної освіти державної служби зайнятості загальною кількістю 29 осіб (із 18 регіонів України), які безпосередньо і щоденно організовують професійне навчання безробітних і мають значний стаж роботи на цих посадах (27 осіб – понад п'ять років, у тому числі 12 – понад десять років). У результаті їх прямого очного опитування отримані такі результати (табл. 5).

**Результати опитування експертів щодо вагомості чинників
ефективності професійного навчання безробітних**

Назва чинника	Коефіцієнт вагомості чинника, %	Ранг чинника
Професійний склад викладачів, рівень їх педагогічної майстерності	15,0	1
Наявність мотивації у слухачів та учнів до навчання	14,2	2
Навчальне обладнання (лабораторії тощо), використання сучасних технічних засобів навчання	13,7	3
Проведення виробничої практики на сучасних підприємствах	13,6	4
Забезпечення дієвого (систематичного та об'єктивного) контролю знань слухачів	10,5	5
Зміст і структура навчальних програм, зокрема за модульним принципом	10,4	6
Методичне забезпечення навчального процесу (методичні розробки, бібліотека), електронні посібники тощо	10,2	7

Як бачимо, у підвищенні ефективності навчання безробітних експерти приділяють найвище значення професійному складу викладачів, рівню їх педагогічної майстерності; наявності мотивації у безробітних до навчання; якості навчального обладнання; проведенню виробничої практики на сучасних підприємствах.

Отримані результати дають підстави для певного корегування практичної діяльності центрів зайнятості щодо пріоритетів в організації професійного навчання безробітних громадян. Перш за все при відборі навчальних закладів необхідно посилити увагу до оцінки викладацького складу, рівня опанування педколективом андрагогічних методик і технологій, посилити взаємодію з роботодавцями щодо визначення баз для практики, серед яких мають переважати передові підприємства з сучасним обладнанням. Державні органи управління освітою мають переглянути підходи до оплати праці працівників системи професійно-технічної освіти, її забезпечення сучасним навчальним обладнанням, включаючи технічні засоби навчання.

Висновки. Результати аналізу свідчать про існування закономірності щодо межі, після якої зростання обсягів професійного навчання клієнтів центрів зайнятості (за умов незмінності інституційного середовища, форм і методів залучення громадян до навчання, педагогічних методик і технологій) не супроводжується збільшенням рівня працевлаштування зареєстрованих безробітних. Підвищення зазначеного порога перш за все потребує зміни існуючої парадигми організації професійного навчання безробітних. При оцінці ефективності даного напряму діяльності слід враховувати не лише показники працевлаштування після навчання, а й вплив навчання на зміну загального рівня працевлаштування клієнтів центрів зайнятості та тривалості терміну їх безробіття.

Основною метою оцінювання має стати виявлення кращих центрів зайнятості, форм, методів, прийомів і технологій їх діяльності, вивчення досвіду роботи та його узагальнення, розробка рекомендацій для інших центрів, застосування передової практики і кращого досвіду у повсякденну діяльність всіх територіальних органів державної служби зайнятості.

При залученні безробітних до навчання центри зайнятості мають використовувати програмно-цільовий метод їх відбору – направляти на навчання тих безробіт-

них, для яких участь у ньому реально сприятиме підвищенню конкурентоспроможності на ринку праці, прискорить працевлаштування на підходящу роботу.

На основі аналізу емпіричних даних та експертних оцінок необхідно виявити найвпливовіші фактори ефективності навчання, на підставі яких має здійснюватися відбір навчальних закладів. Центрам зайнятості необхідно приділяти увагу з'ясуванню того, наскільки чітко організатори навчального процесу і педколективи розуміють особливості даної категорії його учасників як дорослих людей з певним життєвим і професійним досвідом, використання андрагогічних навчальних методик і технологій, особливих дидактичних засобів навчання, базу та зміст виробничої практики.

Список використаних джерел

1. *Активные программы содействия занятости населения: проблемы реализации и повышения эффективности: Сб. ст. по материалам выступлений участников междунар. семинара (Москва, 2–3 окт. 2001 г.) / М-во труда и социал. развития Рос. Федерации [и др.]. – М. : Просвещение, 2002. – 208 с.*
2. *Астраханов Д.Д. Методика оцінювання ефективності професійного навчання клієнтів центрів зайнятості / Д.Д. Астраханов, Ю.М. Маршавін // Актуальні проблеми професійної орієнтації та професійного навчання незайнятого населення в умовах фінансово-економічної кризи : зб. наук. праць за матеріалами IV всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 30 жовт. 2009 р.). – К. : ІПК ДСЗУ, 2009. – С. 395–403.*
3. *Корольов О.А. Економетрія : навч. посіб. / О.А. Корольов. – К. : Європейський ун-т, 2002. – 660 с.*
4. *Маршавін Ю.М. Шляхи підвищення ефективності державного регулювання професійного навчання безробітних в умовах сучасного ринку праці / Ю.М. Маршавін // Економіка та держава. – 2005. – № 6. – С. 63–67.*
5. *Надання соціальних послуг ДСЗ. zip 2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.dcz.gov.ua/control/uk/index>*
6. *Ринок праці України у 2002 році: аналітично-статистичний збірник. –К. : ДЦЗ. – 2003. – 245 с.*

Стаття надійшла 11.11.2013